

Michna, Pavel

Pozdně středověký závěs na klíče z Olomouce

Archaeologia historica. 1988, vol. 13, iss. [1], pp. 605-612

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139788>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

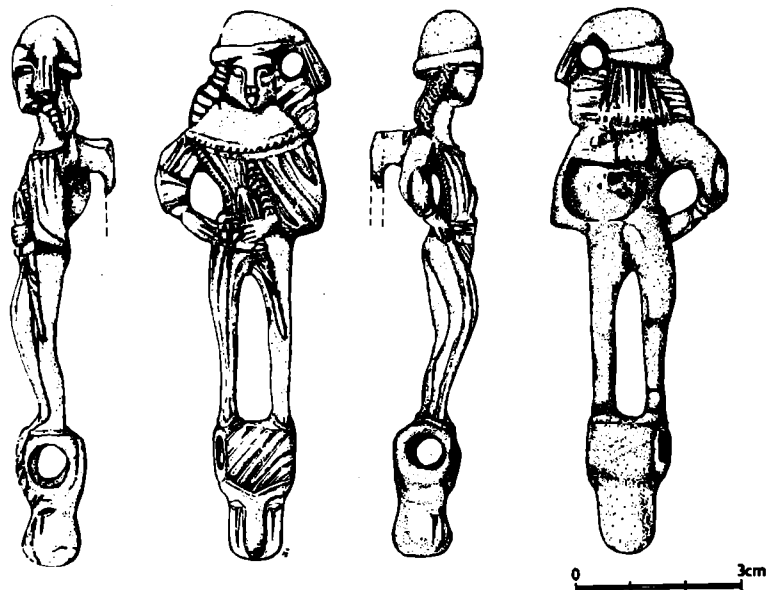
Pozdně středověký závěs na klíče z Olomouce

PAVEL J. MICHNA

Předstihový archeologický výzkum staveniště České státní spořitelny, pobočky v Olomouci na nároží ulic Barvířské a Leninovy přinesl celkem na 160 tisíc movitých nálezů, které se postupně laboratorně zpracovávají a vědecky vyhodnocují. Mezi množstvím předmětů z barevných kovů vyniká mosazná figurka kavalíra v pozdně gotickém oděvu, v níž jsme rozpoznali součást jednoduchého zařízení sloužícího k zavěšení a transportu klíčů. Poněvadž jde o pozoruhodný příklad kovoliteckého řemesla dokumentující mezinárodní souvislosti a navíc u nás asi ojedinělý,³ povšimneme si předmětu blíže.

Nalezen byl v druhém roce výzkumu (1977) na parcele asanovaného domu Leninova třída č. o. 24—26⁴ v nejhořejší kulturní vrstvě narušené stavebními mechanizmy při demolicí na jaře roku 1976. Souvislost a jakýmkoliv archeologickým objektem a tím spíše se samotným domem je zcela nejistá.

Popis. Figurka muže majícího pravou ruku založenou v bok a nohu mírně nakročenou. Levá ruka svírá rukojeť dlouhé dýky sahající až ke kolenu. Zbraň je připnuta k opasku vedle měšce. Hlavu s rozpuštěnými vlasy splyvajcími na ramena

Obr. 1. Figurálně pojatá rukojeť závěsu na klíče z archeologického výzkumu v Olomouci. Kresba A. Šádková.

Obr. 2. Figurálně pojatá rukojeť závěsu na klíče z archeologického výzkumu v Olomouci. Foto M. Valušková.

pokrývá čepice vlevo vyběhající v cíp ukončený střapcem. Na jemně modelovaném obličejí rozeznáváme oči, nos i ústa. Horní část těla je oblečená v řasnaté, bohatě plisované košili s velkým, až po ramena sahajícím výstřihem s plastickým lemováním po okraji. Těsně přiléhající nohavice snad naznačují svými svislými rýhami pruhování. Nízká obuv dosahující jen ke kotníkům zaniká ve schematizaci. Figurka stojí na objímce šikmo rýhované, prolomené příčným otvorem kruhového profilu o $\varnothing 7$ mm a dole vybíhá v kapkovité ukončení.

Zadní strana postavičky s výjimkou zajímavě upravených vlasů není výtvarně pojednána. Ze „zad“ vyčnívá hákovitý výběžek, pozůstatek ulomeného bajonetu (záchytného pera). Pod pahýlem je vývrt vzniklý odběrem vzorku materiálu k analýze. Výška předmětu: 98 mm; váha: 66,7 g.

Figurka byla odlévána do dvojité formy, což umožňovalo masovou produkci. Svědčí o tom nepatrné stopy pečlivě vyhlazených „švů“ v boční linii postavy. Hrubý odlitek byl tedy — na rozdíl od jiných exemplářů⁵ — dodatečně opracován a přebytečné nálitky odstraněny. Forma zhotovena z modelu, který byl hlavní tvůrčí podstatou díla.

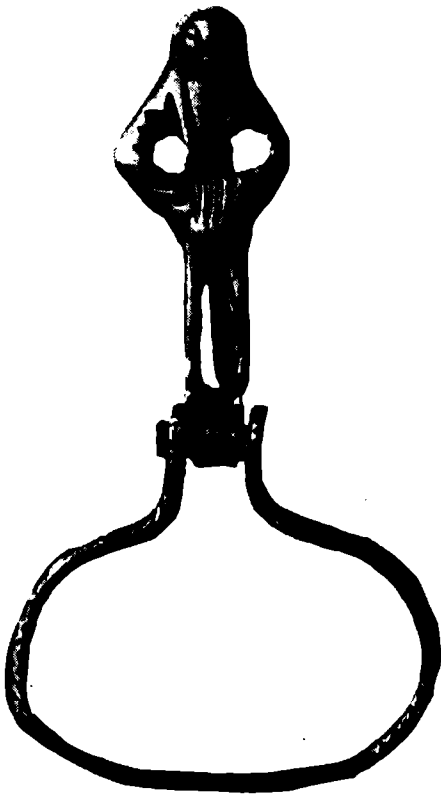
Odborná literatura píše téměř výhradně o bronzu (Cu, Sn), jako materiálu závěsů. Mohli jsme se však přesvědčit, že v našem případě (a patrně nejen v tom) ve skutečnosti jde o mosaz (Cu, Zn). Je však třeba upozornit, že středověk mezi oběma slitinami příliš nerozlišoval, spíše jen vymezoval samostatnou měď, která v čisté podobě byla jen vzácně využívána.

Kompletní závěs byl dvojdílný: skládal se z figurálně ztvárněné rukojeti a oka pohyblivě provlečeného objímkou, a to tak, aby bylo možno klíče navlékat a opět sundávat. Lépe dochované exempláře (např. obr. 4) mají na zadní straně rukojeti (figurky) záchytné pero pro zavěšení svazku klíčů na opasek. V této poloze se viditelná strana závěsu stala dekorativním doplňkem

Obr. 3. Autoportrét Albrechta Dürera (1498).
Podle W. Waetzolda.

Obr. 4. Kompletní závěs na klíče, kolem roku 1500. Uloženo v Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg. Podle K. Simona.

šatu nositele. Zaoblené tvary způsobené nepochybně častým dotykem dlaně svědčí o tom, že tento díl skutečně fungoval jako rukojeť — držadlo — pro pohodlné uchopení těžkého svazku s klíči. Ten však také mohl viset na hřebíku či háčku na stěně (viz rekonstrukce na obr. 6). To umožňovaly otvory vzniklé založením jedné nebo obou rukou v bok (případně mezi střapcem a čepicí olomouckého exempláře). Jednalo se tedy o velmi praktické vyřešení transportu a manipulace velkých středověkých klíčů, které vlastně nemohly být pro svou velikost (až 30 cm) jinak nošeny (v měšci).

Ani tento veskrze užitný předmět neodolal gotické touze po dekorativnosti a stal se zdobným kusem tehdejší kovové galanterie. Proto také sloužil jako levný dárek blízkým osobám, na což zase brali ohled modeláři při volbě figurálního námětu rukojeti závěsu. Shledáváme zde mladé kavalíry oblečené podle poslední módy anebo dokonce pár tulících se milenců (obr. 5).

Časové zařazení je možné obvykle jen podle úpravy oděvu. Výjimkou není bohužel ani náš nález, který sice pochází z kulturní vrstvy, avšak její datování je nemožné z důvodů značného porušení v poslední době. Erich Meyer datoval plastiky z hamburského muzea⁶ do let kolem roku 1460 (milenci) a na konec 15. století (kavalír). Viz obr. 5.

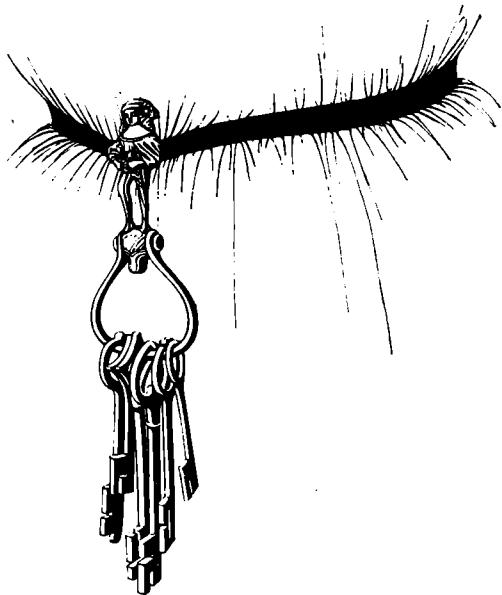
Exemplář z Olomouce patří k oněm dílům, na nichž si dal záležet jak tvůrce modelu, tak i kovolitec. To umožňuje dosti dobře rozeznat jednotlivé součásti oděvu a provést porovnání s dobovými obrazy. Vynikající analogii už neuvěřitelné shody jsme objevili v autoportrétu⁷ šestadvacetiletého Albrechta Dürera, namalovaném někdy zjara 1498. Obraz visící dnes v madridském Pradu zná-

Obr. 5. Závěsy na klíče (části) s figurou mileneckého páru a kavalíra. Inv. č. 1922.36, v. figurky 6,1 cm, bronz; inv. č. 1922.35, v. figurky 9 cm, bronz. Podle E. Meyera.

zorňuje mladého muže oblečeného podle poslední italské módy, s níž se malíř měl možnost seznámit za svého benátského pobytu v letech 1494 a 1495. Koketní pruhovaná čepice s cípem ukončeným střapcem jen málo kryje volně rozpuštěné zkadeřené vlasy, nedbale rozhalená plisovaná košile s velkým výstřihem spjatá pletenou šňůrou, nahoře nabírané a dole přiléhající rukávce, to vše s detailní věrností sekunduje nálezu z Olomouce.

Jak nebylo obtížné položit vznik modelu figurky do let kolem zlomu 15. a 16. století, tak ani nezůstane neodpovězen dotaz po původu. Územně široký výskyt těchto výrobků, někdy velmi podobných, nás nutí uvažovat o masové produkci a distribuci cestou mezinárodního obchodu.⁸ Byť pro to nemáme přímé důkazy, jeví se nám podle písemných pramenů jako nejpravděpodobnější hledat původ těchto závěsů v dílnách norimberských mosazníků. Od 14. století se totiž v Norimberku rozvíjelo jemné kovořadující řemeslo,⁹ které celá dvě příští století zahrnovalo Evropu „krátkým zbožím“, tj. hlavně kovovou galanterií, jako bylo drobné nářadí, jehlice, závěsné zámky, kování knih a měšců, kovové části ozdobných opasek, sponky do vlasů a klobouků, přezky, žetony atd. V sudech se toto zboží rozváželo do Polska, Čech, Moravy, Uher, Rakouska, ale také daleko na Rus. Proslulý „norimberský šmejd“ na pultech kramářů od Baltu po Alpy a od Rýna po Rigu dal vzniknout úsloví: „Nürnberger Tand geht in alle Land“. Není proto divu, že právě v Norimberku fungovala rozvětvená rodina věhlasných kovolitců Vischerů. Podle zpráv ze 16. století¹⁰ tamější mosazníci zpracovali na svoje výrobky jen tyrolské mědi na 6 000 cent-

Obr. 6. Rekonstrukce funkční polohy kompletního závěsu se svazkem klíčů. Podle autorova návrhu nakreslila B. Bystřická.

nýřů (asi 300 tun) ročně. Rudu nakupovali také v Čechách, kam za ni vozili svoje kramářské zboží a investovali do důlního podnikání. Badatelé¹¹ však soudí, že přes Prahu neměli přímý styk s Moravou. Její obchodní kontakty byly spíše dány trasou Benátky—Vídeň—Brno—Olomouc—Krakov, případně Vratislav. To ovšem neznamenal, že olomoučtí kramáři nemohli zásobovat svoje místní zákazníky norimberským zbožím. A tak se dostávaly do Olomouce nejen „zakázky století“, kterou např. byla bronzová náhrobní deska biskupá Marka Kuena (v dómě sv. Václava) převezná v roce 1566 od norimberského kovolitce Hanse Straubingera,¹² ale i drobné zboží denní potřeby jako klíčový závěs nalezený po téměř pěti letech archeologickým výzkumem.

Závěrem se ještě vraťme k jedné okolnosti, již je udivující shoda s Dürerovým autopořetrem. Mladý umělec se roku 1494 vrátil ze své první italské cesty domů do rodného města. Zde ho už čekal sňatek s Agnes Freyovou, již léta dohodnutý mezi Albrechtovým otcem a Hansem Freyem,¹³ zámožným majitelem mědikovecké dílny zhotovující figury pro vodní fontány, oblíbenou dekoraci slavnostních tabulí středověkých hostin. Tchán tedy nálezel k oné skupině mistrů, z níž vyšli vynálezci a konstruktéři hracích strojků, kapesních hodinek zvaných „norimberské vajíčko“, jemní mechanici astronomických přístrojů, kompasů a kružidel, tedy všichni ti, jejichž řemeslnický fortel provázela dokonalá přesnost, ale i proslulý „norimberský vtip“ při řešení technických problémů. Nepochybně to byla i Freyova dílna, kde se odlévaly galanterní předměty jako jsou třeba závěsy klíčů. Kdo ví, zda Albrechtův cizokrajný oděv z dalekých Benátek — a sám se v něm po čtyřech letech i portrétoval — neinspiroval některého z modelářů tchánovy dílny k zhotovení plastiky, jejíž odlitek jsme našli až v Olomouci?

Poznámky

- 1 Průzkum provádělo Okresní středisko státní památkové péče v Olomouci v letech 1976—1978 pod referentovým vedením. Konzervační zásah na předmětu provedla Ladislava Budíková.
 - 2 Analytický rozbor materiálu provedený pod vedením doc. RNDr. et MUDr. Vilíma Šimánka, DrSc., chemickým ústavem LF UP v Olomouci dne 3. 6. 1980 prokázal 82,90 % mědi, 8,22 % zinku, 2,3 % olova, 1,15 % cínu a 0,3 % železa.
 - 3 Z dosud publikovaného fondu hmotných památek našeho středověku žádný takový předmět neznám. Neuvádí jej ani Dějiny hmotné kultury Josefa Petráně (I/2, s. 703—710). Proto zatím neexistuje pro tento předmět vžitý český termín, takže používáme volného překladu německého označení „Schlüsselhalter“ nebo „Schlüsselhalter“.
 - 4 Pavel J. Michna, Ke stavebním dějinám..., 1982.
 - 5 Erich Meyer, Mittelalterliche..., 1960, s. 19.
 - 6 Erich Meyer, Mittelalterliche..., 1960, s. 60, 69, obr. 40a, 40b.
 - 7 Wilhelm Waetzold, Dürer..., 1935, s. 35, 38, obr. 10.
 - 8 Namátkově vybraná literatura publikuje malý soubor závěsů různého stupně dochování uložený v hamburském muzeu pro umění a řemeslo. Všechny tři exempláře však pocházejí od starožitníků v Berlíně a jeden zná E. Meyer v Halle n. Sálou. Přitom značnou shodu s olomouckým nálezem vykazuje figurka inv. č. 1922.35 (obr. 5) E. Meyer, Mittelalterliche..., 1960, obr. 40b.
 - 9 Roku 1363 bylo v Norimberku evidováno 1217 mistrů, z nichž převahu měli kovo-zpracující řemeslníci (H. Kohlhausen, Nürnberger..., s. 9).
 - 10 Jozef Vlachovič, Produktion und Handel mit ungarischen Kupfer im 16. und im ersten Viertel des 17. Jahrhunderts, in: Der Aussenhandel..., 1971, s. 600.
 - 11 Josef Janáček, Prag und Nürnberg im 16. Jahrhundert (1489—1618), in: Der Aussenhandel..., s. 204—226. Libuše Kamenská, Zahraniční trh v předbělohorské Olomouci, Historická Olomouc, s. 79—87.
 - 12 Ivo Hlobil, Pavel Michna, Milan Togner, Olomouc... 1984, s. 77.
 - 13 Wilhelm Waetzold, Dürer..., 1935, s. 16 ad.
- Upozornění: Barevná fotografie olomouckého nálezu byla otištěna jako příloha 1. čísla VVM 32/1980.

Použitá literatura

- Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Die ostmitteleuropäische Volkswirtschaften in ihren Beziehungen in Mitteleuropa. Herausgeben von Ingomar Bog. Köln—Wien, Böhlau Verlag 1971.
- Ivo Hlobil, Pavel Michna, Milan Togner, Olomouc, Praha 1984.
- Libuše Kamenská, Zahraniční trh v předbělohorské Olomouci, Historická Olomouc a její současné problémy IV, Olomouc 1983.
- Heinrich Kohlhausen, Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 1240 bis 1540. Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, Berlin, bez data, (ohne Jahreszahl).
- Erich Meyer, Mittelalterliche Bronzen. Bilderhefte des Museums für Kunst und Gewerbe Hamburg, III., 1960.
- Pavel J. Michna, Za nové pojetí archeologického průzkumu moravských středověkých měst (Koncepte předstihových průzkumů na základě zkušeností státní památkové péče) — Für eine neue Art der archäologischen Untersuchung mittelalterlicher Städte Mährens (Präventivgrabungen auf Grund der Erfahrungen der staatliche Denkmalpflege), Vlastivědný věstník moravský 32, 1980, s. 85—91. Přílohou článku je barevný snímek olomoucké figurky.
- Pavel J. Michna, Ke stavebním dějinám středověkých domů v Olomouci, Sborník památkové péče v Severomoravském kraji 5, 1982, s. 179—241.
- Josef Petráň a kol., Dějiny hmotné kultury, I, 1, 2, Praha 1985.

Karl Simon, Figürliche Kunstgerät aus Deutscher Vergangenheit, Königstein im Taunus
et Leipzig, bez letopočtu [ohne Jahreszahl].

Wilhelm Waetzold, Dürer und seine Zeit, Phaidon-Verlag, Wien 1935.

Zusammenfassung

Spätmittelalterlicher Schlüsselhalter aus Olmütz (ČSSR)

Der Fund stammt aus einer archäologischen Präventivuntersuchung mehrerer Hausparzellen, die in den Jahren 1976—1978 durchgeführt wurde. Es handelt sich um das Figürchen eines spätgotischen Kavalliers aus Messing (82,90 % Cu, 8,22 % Zn, 2,30 % Pb, 1,15 % Sn, 0,3 % Fe), bei der Teil eines Schlüsselhalters unterschieden wurde, dem der ursprünglich am Scharnier befestigte Bügel fehlt. Beschreibung: Das Figürchen schreitet mit dem rechten Bein aus und stützt den Arm gegen die Hüfte. Die Linke umschließt einen langen, bis zu den Knien reichenden Dolch. Neben der Waffe ist am Gürtel ein Beutel befestigt. Den Kopf bedeckt eine Mütze mit Quaste. Der Oberteil des Körpers trägt ein faltenreiche, dicht plissiertes Hemd mit großem Ausschnitt bis zu den Schultern und einer Randbordüre. Die eng anliegenden Hosen sind senkrecht gestreift. Die Beschuhung ist stilisiert. Auf dem Rückteil des Figürchens erkennt man den Stumpf eines zur Auffangen des Gürtelhalters bestimmten Bajonetts. Die Höhe des Gegenstands beträgt 98 mm, der Durchmesser der Queröffnung 7 mm.

Das Figürchen war aus einer doppelten Form abgegossen, was Spuren der sorgfältig bearbeiteten Seitennähte verraten. Den kompletten Schlüsselhalter konnte man am Gürtel anhängen (siehe das Bajonett), in der Hand tragen (das stark abgegriffene Figurenrelief), an ein Häkchen oder einen Nagel hängen (Öffnungen an der Seite und anderswo).

Eine zeitliche Einreihung ist aus der archäologischen Situation nicht möglich, man kann dazu bloß Analogien benutzen (z. B. im Museum für Kunst und Gewerbe in Hamburg). Unser Exemplar besitzt eine hervorragende Analogie im Selbstbildnis Albrecht Dürers aus dem Frühjahr 1498. Der stutzerhafte Maler, der nach seiner Rückkehr aus Venedig nach der letzten italienischen Mode gekleidet ist, korrespondiert überraschend gut mit Olmützer Figürchen. Des Malers Eheschließung im Jahr 1494 mit Agnes, der Tochter des vermögenden Kupferschmieds und Mechanikers Hans Frey legt die Vermutung der Inspiration eines der Modelleure des Schwiegervaters durch die modische Kleidung des jungen Albrecht nahe. Sehr eng verwandt mit dem Figürchen aus Olmütz ist das Figürchen aus Hamburg (Inv.-Nr. 1922.35, Abb. 5).

Was die Herkunft der besprochenen Figur anbelangt, ist der Referent davon überzeugt, daß sie aus Nürnberg stammt und im Zuge des Transithandels über Wien oder Breslau nach Olmütz gelangt ist, und dies um die Wende des 15. und 16. Jahrhunderts oder etwas später. Bei dem Nürnberger Metallgießer H. Straubinger wurde der signierte Grabstein aus Metall des Olmützer Bischofs Markus Kuen (+ 1566) hergestellt. Siehe Anm. 12. Unmittelbare Kontakte aus Nürnberg über Prag nach Mähren pflegen die Forscher nicht vorauszusetzen; siehe Anm. 11.

Abbildungen:

1. Figural aufgefaßter Handgriff eines Schlüsselhalters aus der archäologischen Untersuchung in Olmütz. Zeichnung A. Šádková.
2. Figural aufgefaßter Handgriff eines Schlüsselhalters aus der archäologischen Untersuchung in Olmütz. Foto M. Valušková.
3. Selbstportrait Albrecht Dürers (1498). Nach W. Waetzold.
4. Kompletter Schlüsselhalter, um das Jahr 1500. Hinterlegt im Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg. Nach K. Simon.
5. Schlüsselhalter (Teile) mit den Figuren eines Liebepaars und eines Kavalliers. Inv.-Nr. 1922.36, Höhe der Figur 6,1 cm, Bronze; Inv.-Nr. 1922.35, Höhe der Figur 9 cm, Bronze.
6. Rekonstruktion der Funktionslage eines kompletten Halters mit Schlüsselbund. Nach dem Entwurf des Autors zeichnete B. Bistřická.